

Asılılığa zəmin yaradan ailə faktorlarının psixoloji təhlili

Müşviq Mustafayev¹ , Minarə Abbasova^{2*}

Xülasə. Asılılıq müasir dövrdə fərdin psixi, fiziki və sosial rifahına mənfi təsir göstərən aktual problemlərdən biri hesab olunur. Son illərdə aparılan araşdırmalar göstərir ki, asılılıq davranışlarının yaranması yalnız bioloji və genetik amillərlə deyil, eyni zamanda fərdin inkişaf etdiyi ailə mühitinin xüsusiyyətləri ilə də sıx əlaqədardır. Bu məqalənin məqsədi asılılığın formalaşmasında rol oynayan ailə mənşəli risk faktorlarını müasir psixoloji nəzəriyyələr və elmi tədqiqatlar əsasında təhlil etməkdir. Tədqiqat çərçivəsində müxtəlif elmi mənbələr, sisteməlik icmallar və meta-analitik araşdırmalar nəzərdən keçirilmişdir. Təhlil nəticələri göstərir ki, disfunksional ailə münasibətləri, qeyri-sağlam valideynlik üslubları, uşaqlıq dövründə yaşanan travmatik təcrübələr, emosional məhrumiyyət, bağlanma problemləri və valideyn asılılığı fərddə asılılıq riskinin artmasına səbəb olan əsas amillər sırasındadır. Müəyyən edilmişdir ki, bu faktorlar emosional tənzimləmə bacarıqlarının zəifləməsi, mənfi özünüqavrayışın formalaşması və qeyri-adaptiv davranış strategiyalarının inkişafı vasitəsilə təsir göstərir. Nəticə etibarilə, ailə mühitinin xüsusiyyətləri asılılığın yaranması və davam etməsində mühüm rol oynayır. Buna görə də asılılığın profilaktikası və müalicəsində ailə faktorlarının qiymətləndirilməsi və ailəyönümlü müdaxilələrin tətbiqi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: asılılıq, ailə faktorları, mənfi uşaqlıq təcrübəsi, valideynlik üslubları, bağlılıq, emosional məhrumiyyət

¹Odlar Yurdu Universiteti, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı, Azərbaycan

²Odlar Yurdu Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan

*Məsul müəllif. E-poçt: minarakamran@gmail.com

Daxil oldu: 3 Mart 2026; Qəbul edildi: 5 May 2026; Onlayn dərc edildi: 30 İyul 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

Psychological Analysis of Family Factors that Create the Basis for Addiction

Mushvig Mustafayev¹ , Minara Abbasova^{2*}

Abstract. Addiction is considered one of the significant contemporary problems that adversely affects individuals' psychological, physical, and social well-being. Recent studies indicate that the development of addictive behaviors is associated not only with biological and genetic factors but also with the characteristics of the family environment in which an individual is raised. The aim of this article is to analyze family-related risk factors contributing to the development of addiction based on contemporary psychological theories and scientific research. Within the scope of the study, scientific publications, systematic reviews, and meta-analyses were examined. The findings demonstrate that dysfunctional family relationships, maladaptive parenting styles, adverse childhood experiences, emotional deprivation, attachment difficulties, and parental addiction are among the primary factors increasing the risk of addiction. These factors contribute to addiction through impaired emotional

regulation, the development of negative self-perceptions, and maladaptive coping strategies. The results suggest that family environment characteristics play a crucial role in both the emergence and maintenance of addictive behaviors. Therefore, the assessment of family factors and the implementation of family-oriented interventions should be considered essential components of addiction prevention and treatment programs.

Keywords: *addiction, family factors, adverse childhood experiences, parenting styles, attachment, emotional deprivation*

¹Odlar Yurdu University, PhD in Psychology, Baku, Azerbaijan

²Odlar Yurdu University, Master's student, Baku, Azerbaijan

*Corresponding author. E-mail: minarakamran@gmail.com

Received: 3 March 2026; Accepted: 5 May 2026; Published online: 30 July 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Asılılıq müasir dövrdə ictimai sağlamlıq sahəsində ən ciddi problemlərdən biri hesab olunur və fərdin psixoloji, sosial və fiziki fəaliyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Psixoaaktiv maddələrdən istifadə və davranış asılılıqları ilə bağlı pozuntular həyat keyfiyyətinin aşağı düşməsi, sosial münasibətlərin pozulması, əmək qabiliyyətinin zəifləməsi və ölüm riskinin artması ilə əlaqələndirilir (American Psychiatric Association [APA], 2022; Volkow et al., 2016). Bu səbəbdən asılılığın yaranmasına təsir göstərən amillərin müəyyənləşdirilməsi müasir psixologiya və psixiatriyanın prioritet istiqamətlərindən biri hesab olunur.

Ənənəvi yanaşmalarda asılılıq daha çox bioloji meyillər və fərdi xüsusiyyətlər əsasında izah edilsə də, müasir biopsixososial model bu problemin çoxsaylı determinantların qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşdığını göstərir (Engel, 1977; Volkow et al., 2016). Bu modelə əsasən, genetik və neyrobioloji faktorlarla yanaşı, erkən inkişaf dövründə qazanılmış psixoloji təcrübələr və sosial mühit də asılılıq riskinin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Sosial amillər içərisində ailə mühiti xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Ailə uşağın ilk sosiallaşma məkanı olmaqla onun emosional inkişafının, özünüqavrayışının, davranış modellərinin və streslə mübarizə bacarıqlarının formalaşmasına birbaşa təsir göstərir (Bowlby, 1988). Valideyn-uşaq münasibətlərinin keyfiyyəti, ailədaxili emosional iqlim və valideyn davranışları uşağın gələcək psixoloji uyğunlaşmasına təsir edən əsas amillər sırasındadır (Maccoby & Martin, 1983; Baumrind, 1991).

Son illərdə aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, disfunksional ailə münasibətləri, uşaqlıq travmaları, emosional laqeydlilik, qeyri-adekvat valideynlik üslubları və valideyn asılılığı sonrakı dövrlərdə maddə istifadəsi pozuntuları və davranış asılılıqlarının inkişaf ehtimalını artırır (Felitti et al., 1998; Lander et al., 2013; Hussong et al., 2008). Bundan əlavə, ailə faktorlarının təsiri yalnız davranış səviyyəsində deyil, həm də emosional tənzimləmə, bağlanma üslubu, mənlilik təsəvvürü və stresə cavab sistemləri vasitəsilə həyata keçirilir (Aldao et al., 2010; Mikulincer & Shaver, 2016). Mövcud elmi ədəbiyyatda ailə faktorları ilə asılılıq arasındakı əlaqə geniş şəkildə araşdırılsa da, bu faktorların hansı psixoloji mexanizmlər vasitəsilə asılılıq riskini artırdığı məsələsi hələ də aktual elmi müzakirə mövzusu olaraq qalır. Xüsusilə bağlanma problemləri, emosional məhrumiyyət, erkən travmatik təcrübələr və valideyn davranışlarının qarşılıqlı təsirinin daha dərinlən öyrənilməsinə ehtiyac vardır. Bu məqalənin məqsədi asılılığın inkişafına zəmin yaradan əsas ailə faktorlarını müasir psixoloji nəzəriyyələr və son dövr elmi araşdırmalar əsasında təhlil etmək, həmin faktorların asılılığın yaranması və davam etməsində oynadığı rol psixoloji baxımdan izah etməkdir.

Metodlar

Asılılığın biopsixososial modeli və ailə faktorlarının rolu

Müasir elmi yanaşmalara görə, asılılıq tək bir səbəblə izah edilə bilən pozuntu deyil, bioloji, psixoloji və sosial amillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşan mürəkkəb biopsixososial prosesdir (Engel, 1977; Volkow et al., 2016). Bu model asılılığın yaranması və davam etməsini fərdin genetik xüsusiyyətləri, psixoloji resursları və yaşadığı sosial mühit kontekstində izah edir. Bioloji aspektdən asılılıq beynin mükafatlandırma sistemi ilə sıx əlaqəlidir. Psixoaktiv maddələr və ya asılılıq yaradan davranışlar dopaminergik yolları aktivləşdirərək qısamüddətli həzz və möhkəmləndirmə effekti yaradır. Davamlı təkrarlanma nəticəsində qərarvermə, impuls nəzarəti və risk qiymətləndirmə proseslərində dəyişikliklər meydana gəlir (Volkow & Boyle, 2018). Bununla belə, neyrobioloji mexanizmlər asılılığın bütün aspektlərini izah etmək üçün kifayət etmir və sosial-psixoloji amillərin də nəzərə alınmasını tələb edir.

Psixoloji faktorlar arasında emosional tənzimləmə bacarıqları, streslə mübarizə üsulları və özünüqavrayış xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Emosional çətinlikləri idarə etməkdə çətinlik çəkən fərdlər mənfi hisslərdən uzaqlaşmaq və ya müvəqqəti rahatlama əldə etmək məqsədilə maddə istifadəsinə və ya digər asılılıq davranışlarına daha çox meyl göstərə bilirlər (Khantzian, 2013). Bu baxımdan asılılıq bir çox hallarda qeyri-adaptiv emosional tənzimləmə strategiyası kimi çıxış edir. Sosial komponent daxilində ailə mühiti əsas inkişaf amillərindən biri hesab olunur. Uşağın ilk sosial təcrübələri ailə daxilində formalaşdığı üçün valideynlərlə münasibətlərin keyfiyyəti, emosional dəstəyin səviyyəsi və ailədaxili münasibətlərin xarakteri onun gələcək psixoloji uyğunlaşmasına təsir göstərir (Bowlby, 1988). Sağlam ailə münasibətləri qoruyucu faktor kimi çıxış etdiyi halda, emosional laqeydlik, qeyri-sabit valideynlik və ailədaxili konfliktlər asılılıq riskini artıran amillər kimi qiymətləndirilir (Lander et al., 2013).

Mənfi uşaqlıq təcrübələri (Adverse Childhood Experiences – ACEs) ilə bağlı aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, uşaqlıq dövründə yaşanan travmatik hadisələr sonrakı dövrlərdə maddə istifadəsi pozuntuları və davranış asılılıqları ilə əhəmiyyətli əlaqəyə malikdir (Felitti et al., 1998; Hughes et al., 2017). Bu təsir yalnız psixoloji deyil, eyni zamanda neyrobioloji səviyyədə də özünü göstərir. Xroniki stresə məruz qalma emosional tənzimləmə sistemlərinin fəaliyyətinə təsir edərək fərdin riskli davranışlara həssaslığını artırır (Danese & McEwen, 2012). Bundan əlavə, ailə mühitinin təsiri bağlanma münasibətləri vasitəsilə də izah olunur. Təhlükəsiz bağlanmanın formalaşmaması emosional qeyri-sabitlik, münasibətlərdə çətinliklər və stres qarşısında zəif adaptasiya ilə əlaqələndirilir (Mikulincer & Shaver, 2016). Bu xüsusiyyətlər isə asılılıq davranışlarının yaranmasını asanlaşdıran mühüm psixoloji mexanizmlər hesab olunur. Beləliklə, biopsixososial model çərçivəsində ailə faktorları asılılığın yalnız sosial fonunu deyil, həm də onun psixoloji və bioloji risk mexanizmlərinin formalaşmasını müəyyən edən əsas inkişaf determinantlarından biri kimi qiymətləndirilir.

Valideynlik üslubları və asılılıq riskinin formalaşması

Valideynlik üslubu uşağın emosional, sosial və davranış inkişafını formalaşdıran ən mühüm ailə faktorlarından biri hesab olunur. Valideyn və uşaq arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin xarakteri uşağın özünə nəzarət bacarıqlarına, emosional tənzimləmə səviyyəsinə və sosial adaptasiyasına uzunmüddətli təsir göstərir (Baumrind, 1991; Maccoby & Martin, 1983). Bu səbəbdən valideynlik xüsusiyyətləri asılılıq davranışlarının yaranmasına təsir edən mühüm risk və qoruyucu amillər sırasında qiymətləndirilir. Müasir tədqiqatlar göstərir ki, yüksək nəzarət və aşağı emosional dəstək ilə xarakterizə olunan avtoritar valideynlik uşaqlarda özünəinamın zəifləməsi, emosional ifadə çətinlikləri və sosial narahatlığın artması ilə əlaqəlidir (Baumrind, 1991). Bu xüsusiyyətlər gələcəkdə streslə mübarizə zamanı qeyri-adaptiv davranış strategiyalarının seçilməsinə və asılılıq riskinin yüksəlməsinə şərait yarada bilər. Meta-analitik araşdırmalar da avtoritar valideynliyin yeniyetmələr arasında riskli davranışlar və maddə istifadəsi ilə əlaqəli olduğunu göstərmişdir (Spera, 2005).

Digər tərəfdən, yüksək emosional yaxınlıqla müşayiət olunan, lakin davranış sərhədlərinin zəif olduğu icazəverici valideynlik uşaqlarda impuls nəzarətinin və məsuliyyət hissinin kifayət qədər inkişaf etməməsi ilə əlaqələndirilir (Steinberg, 2001). Bu vəziyyət riskli qərarvermə meylini artıraraq asılılıq yaradan davranışlara qarşı həssaslığı yüksəldə bilər. Ən yüksək risk yaradan valideynlik formalarından biri isə laqeyd valideynlikdir. Emosional dəstəyin və davranış nəzarətinin eyni zamanda zəif olduğu belə ailələrdə uşaqların təhlükəsizlik hissi, özünüqavrayışı və emosional tənzimləmə bacarıqları mənfi təsirə məruz qalır (Hoeve et al., 2009).

Nəticədə emosional boşluq, bağlanma çətinlikləri və özünüidarə problemləri formalaşır ki, bunlar da sonrakı dövrlərdə asılılıq riskini artıran mühüm psixoloji mexanizmlər hesab olunur. Bunun əksinə olaraq, demokratik valideynlik emosional dəstək və adekvat davranış nəzarətinin balanslı şəkildə təmin edilməsi ilə xarakterizə olunur. Belə ailə mühitində böyüyən uşaqlarda özünənəzarət, məsuliyyət hissi, emosional dayanıqlıq və problem həll etmə bacarıqları daha yaxşı inkişaf edir. Tədqiqatlar göstərir ki, demokratik valideynlik yeniyetmələrdə maddə istifadəsi və digər riskli davranışların yaranma ehtimalını azaldan mühüm qoruyucu faktorlardan biridir (Spera, 2005).

Son araşdırmalar valideynlik üslublarının asılılığa təsirinin yalnız davranış nəzarəti ilə məhdudlaşmadığını göstərir. Bu təsir əsasən emosional tənzimləmə bacarıqları, bağlanma münasibətləri, özünədəyər hissi və streslə mübarizə strategiyaları vasitəsilə həyata keçir (Vasileva & Petermann, 2023; Mikulincer & Shaver, 2016). Buna görə də valideynlik üslubları asılılıq riskinin formalaşmasında həm birbaşa, həm də dolayı təsir göstərən mühüm inkişaf amili kimi qiymətləndirilir. Beləliklə, valideynlik təcrübələri uşağın psixoloji inkişaf trayektoriyasını müəyyən edən əsas faktorlar sırasında yer alır və onların xarakteri gələcəkdə asılılıq davranışlarının yaranması və ya qarşısının alınmasında mühüm rol oynayır.

Uşaqlıq travmaları və mənfi erkən təcrübələr (ACEs) və asılılıq riski

Uşaqlıq dövründə qarşılaşılan mənfi həyat təcrübələri fərdin psixoloji inkişafına uzunmüddətli təsir göstərən ən mühüm risk faktorlarından biri hesab olunur. Ədəbiyyatda *Adverse Childhood Experiences* (ACEs) anlayışı altında birləşdirilən bu təcrübələrə fiziki, emosional və cinsi zorakılıq, emosional və fiziki laqeydlilik, həmçinin ailədaxili disfunksiyalar – valideyn asılılığı, psixi sağlamlıq problemləri, ailədaxili zorakılıq və valideyn ayrılığı kimi hallar daxildir (Felitti et al., 1998; Hughes et al., 2017).

Tədqiqatlar göstərir ki, bu təcrübələrə məruz qalma sonrakı dövrlərdə asılılıq davranışlarının inkişaf ehtimalını əhəmiyyətli dərəcədə artırır. ACEs-in təsiri yalnız psixoloji müstəvidə deyil, həm də neyrobioloji səviyyədə özünü göstərir. Erkən yaşlarda davamlı stressə məruz qalma nəticəsində hipotalamus–hipofiz–adrenal sisteminin fəaliyyəti dəyişir, bu isə emosional tənzimləmə, impuls nəzarəti və stressə adaptasiya proseslərinə mənfi təsir göstərir (Danese & McEwen, 2012). Nəticədə fərd gələcəkdə mənfi emosional vəziyyətlərlə qarşılaşdıqda daha həssas olur və qeyri-sağlam mübarizə strategiyalarına müraciət etməyə meyllənir. Müasir sistemik icmalar və meta-analizlər ACE-lərin sayı ilə asılılıq riski arasında güclü əlaqənin mövcud olduğunu göstərir. Yaşanmış mənfi təcrübələrin sayı artdıqca alkoqol, opioid və digər psixooaktiv maddələrdən istifadə ehtimalı da yüksəlir (Hughes et al., 2017; Shonkoff et al., 2012). Bu əlaqə erkən travmaların həm emosional inkişafı, həm də beyin strukturlarının formalaşmasını təsirləndirməsi ilə izah olunur.

Travma və asılılıq arasındakı əlaqəni izah edən nəzəri yanaşmalardan biri özünü-müalicə hipotezidir. Bu yanaşmaya əsasən, fərd travmatik təcrübələrin yaratdığı emosional ağrı, daxili gərginlik və boşluq hissini azaltmaq məqsədilə psixooaktiv maddələrə və ya digər asılılıq yaradan davranışlara yönəli bilər (Khantzian, 2013). Belə davranışlar qısamüddətli rahatlama yaratsa da, uzunmüddətli perspektivdə asılılıq dövrünün möhkəmlənməsinə səbəb olur. Neyroelmi araşdırmalar uşaqlıq travmalarının prefrontal korteks, amigdala və limbik sistem kimi emosional və davranış nəzarətində iştirak edən beyin strukturlarının fəaliyyətinə təsir göstərə bildiyini ortaya qoymuşdur (Danese & McEwen, 2012; Shonkoff et al., 2012). Bu dəyişikliklər qərarvermə proseslərinin, emosional sabitliyin və impuls

nəzarətinin zəifləməsi ilə əlaqələndirilir. Nəticədə fərd riskli davranışlara və asılılıq yaradan stimullara qarşı daha həssas olur.

Erkən travmatik təcrübələr bağlanma münasibətlərinə də təsir göstərir. Uşağın təhlükəsiz emosional əlaqələr qurmaq imkanlarının məhdudlaşması etibarsız bağlanma üslublarının formalaşmasına səbəb ola bilər (Bowlby, 1988; Mikulincer & Shaver, 2016). Bu vəziyyət sonrakı dövrlərdə emosional yaxınlıq problemləri, tərkdilmə qorxusu və münasibətlərdə qeyri-sabitliklə müşayiət olunur. Belə psixoloji xüsusiyyətlər isə asılılıq davranışlarının emosional tənzimləmə vasitəsinə çevrilməsinə zəmin yaradır. Bundan əlavə, son dövr tədqiqatları göstərir ki, travmatik uşaqlıq təcrübələrinin təsiri epigenetik mexanizmlər vasitəsilə də davam edə bilər. Erkən stress nəticəsində gen ekspressiyasında meydana gələn dəyişikliklər fərdin gələcəkdə stressə reaksiyasını və emosional həssaslığını formalaşdırır (Danese & McEwen, 2012; Shonkoff et al., 2012). Bu baxımdan travmanın təsiri yalnız fərdin özü ilə məhdudlaşmır, müəyyən hallarda nəsillərarası ötürülmə potensialı da daşıyır. Beləliklə, mənfi uşaqlıq təcrübələri fərdin psixoloji, neyrobioloji və sosial inkişafına təsir göstərən çoxölçülü risk faktorlarıdır. Onların vaxtında müəyyənəşdirilməsi və erkən müdaxilə proqramlarına daxil edilməsi asılılığın profilaktikası baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Validəyn asılılığı və nəsillərarası ötürülmə mexanizmləri

Ailə sistemində valideynlərdən birinin və ya hər ikisinin asılılıq davranışları uşağın psixososial inkişaf trayektoriyasına həm birbaşa, həm də dolaylı təsir göstərən mühüm risk amillərindən biri kimi qiymətləndirilir (Lander et al., 2013). Müasir elmi ədəbiyyatda bu tip pozuntuların yalnız genetik meyllərlə izah olunmadığı, eyni zamanda sosial öyrənmə prosesləri və ailədaxili mühitin dinamikası ilə də formalaşdığı vurğulanır (Hussong et al., 2008).

Sosial öyrənmə yanaşmasına görə, davranışlar uşaqlıq dövründə müşahidə və təqlid yolu ilə mənimsənilir (Bandura, 1977). Validəynin stress və konflikt situasiyalarında spirtli içki və ya digər asılılıq yaradan davranışlara müraciət etməsi, uşaq tərəfindən adaptiv olmayan problem həlli üsulu kimi qavranıla və zamanla normativ davranış modeli kimi qəbul edilə bilər. Bu proses davranışın modelləşdirilməsi mexanizmi vasitəsilə baş verir və fərdin davranış repertuarında sabitləşə bilər. Son dövr tədqiqatları göstərir ki, belə ailə mühitlərində uşaqlar yalnız davranış nümunələrini deyil, eyni zamanda emosional tənzimləmə pozuntularını da internalizə edirlər (Hussong et al., 2008; Lander et al., 2013). Validəynin emosional qeyri-sabitliyi və stressə qarşı aşağı tolerantlığı uşağın təhlükəsizlik hissini zəiflədərək adaptiv emosional tənzimləmə bacarıqlarının inkişafına mane ola bilər.

Nəsillərarası ötürülmə prosesi yalnız davranış öyrənməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda ailə sisteminin struktur xüsusiyyətləri ilə də əlaqəlidir. Asılılıq davranışı olan valideynlərdə qeyri-müəyyən qaydalar, zəif sərhədlər və emosional baxımsızlıq kimi faktorlar uşağın inkişaf mühitində qeyri-stabil psixososial şərait yaradır (Lander et al., 2013). Bu şərait isə riskli davranışların artması və özünənəzarətin zəifləməsi ilə nəticələnə bilər. Neyrobioloji tədqiqatlar göstərir ki, belə mühitlərdə böyüyən uşaqlarda stress sisteminin hiperreaktivliyi və mükafatlandırma mexanizmlərinin disfunksiyası daha çox müşahidə olunur (Danese & McEwen, 2012; Shonkoff et al., 2012).

Bu dəyişikliklər gələcəkdə asılılıq davranışlarının formalaşma ehtimalını artıran bioloji zəmin yaradır. Eyni zamanda, valideyn asılılığı uşağın bağlanma (*attachment*) üslublarına da təsir göstərir (Parolin & Simonelli, 2016; Mikulincer & Shaver, 2016). Belə ailələrdə təhlükəsiz bağlanmanın formalaşması daha az ehtimallı olur, bunun əvəzində ambivalent və dezorqanizə olunmuş bağlanma nümunələri daha çox müşahidə edilir (Mikulincer & Shaver, 2016). Bu isə sonrakı həyat dövrlərində yaxın münasibətlərdə qeyri-sabitlik, emosional asılılıq və daxili boşluq hissi ilə müşayiət oluna bilər. Ümumilikdə, valideyn asılılığı təkcə davranışın təkrarı deyil, həm də emosional, sosial və neyrobioloji sistemlər üzərindən ötürülən kompleks risk mexanizmi kimi çıxış edir. Buna görə də

klirik müdaxilələrdə yalnız fərdin deyil, ailə sisteminin və valideyn davranışlarının da qiymətləndirilməsi və terapiya prosesinə inteqrasiya olunması vacib hesab edilir.

Emosional məhrumiyyət, bağlanma çətinlikləri və erkən maladaptiv şemalar

Emosional məhrumiyyət fərdin uşaqlıq dövründə əsas psixoloji ehtiyaclarının – emosional dəstək, qəbul olunma, empatiya və təhlükəsizlik hissinin – davamlı şəkildə yetərsiz qarşılınması ilə xarakterizə olunur və asılılıq davranışlarının inkişafında əhəmiyyətli risk amili kimi qəbul edilir (Young et al., 2003). Müasir klinik yanaşmalar bu vəziyyəti fərdin özünüqavrayışında boşluq və daxili çatışmazlıq hissi yaradan əsas faktor kimi izah edir və həmin boşluğun qeyri-adaptiv davranışlarla kompensasiya olunma ehtimalını yüksək qiymətləndirir (Young et al., 2003).

Bağlanma nəzəriyyəsi çərçivəsində erkən valideyn–uşaq münasibətləri fərdin gələcək emosional və interpersonal funksionallığının təməlini formalaşdırır (Bowlby, 1988; Wright & Edginton, 2016). Təhlükəsiz bağlanmanın inkişaf etməməsi, xüsusilə dezorqanizə olunmuş və etibarsız bağlanma formaları, emosional tənzimləmə çətinlikləri, münasibətlərdə qeyri-sabitlik və tərk edilmə ilə bağlı yüksək narahatlıqla assosiasiya olunur (Mikulincer & Shaver, 2016). Bu cür bağlanma strukturları sonrakı dövrlərdə asılılıq davranışlarının emosional özünütənzimləmə vasitəsi kimi istifadə olunmasına zəmin yaradır.

Empirik tədqiqatlar göstərir ki, emosional məhrumiyyət təcrübəsi olan fərdlərdə stress reaktivliyi daha yüksək olur və bu şəxslər mənfi emosional vəziyyətlərdən uzaqlaşmaq məqsədilə maddə istifadəsi və ya davranış asılılıqlarına daha çox meyl göstərir (Danese & McEwen, 2012; Khantzian, 2013). Bu mexanizm ədəbiyyatda emosional boşluğun kompensator şəkildə doldurulması kimi şərh edilir və asılılığın formalaşmasında əsas psixoloji proseslərdən biri hesab olunur. Şema terapiya modelinə əsasən, erkən inkişaf mərhələsində formalaşan maladaptiv şemalar fərdin idrak, emosional və davranış reaksiyalarını uzunmüddətli şəkildə istiqamətləndirir (Young et al., 2003). Emosional məhrumiyyət, tərk edilmə, qüsurluluq/utanc və sosial izolasiya kimi şemalar asılılıq davranışlarının inkişaf riskini artıran əsas kognitiv-affektiv strukturlar kimi çıxış edir. Bu şemalar fərdin özünü dəyərsiz, emosional baxımdan yetərsiz dəstəklənmiş və sosial olaraq təcrid olunmuş kimi qavramasına səbəb olur.

Neyrobioloji perspektivdən yanaşdıqda, emosional laqeydlik və təhlükəsiz bağlanmanın olmaması beynin stress tənzimləmə sistemləri ilə mükafat mexanizmləri arasında funksional disbalans yarada bilər (Danese & McEwen, 2012; Shonkoff et al., 2012). Bu disbalans nəticəsində fərd qısa müddətli mükafatlandırıcı stimullara, o cümlədən psixoaktiv maddələrə qarşı daha həssas olur və bu stimullar emosional diskomfortun azaldılması vasitəsi kimi qəbul edilir. Meta-analitik tədqiqatlar emosional laqeydlik və bağlanma pozuntularının maddə istifadəsi və asılılıq davranışları ilə əhəmiyyətli dərəcədə əlaqəli olduğunu göstərir (Hughes et al., 2017; Vasileva & Petermann, 2023). Xüsusilə erkən yaş dövründə emosional ehtiyacların sistematik şəkildə qarşılınmaması sonrakı həyat mərhələlərində asılılıq riskini nəzərəcarpacaq dərəcədə artırır. Nəticə etibarilə, emosional məhrumiyyət və bağlanma disfunksiyaları asılılıq davranışlarının formalaşmasında həm psixoloji, həm də neyrobioloji səviyyədə fəaliyyət göstərən fundamental risk mexanizmləri kimi çıxış edir. Bu faktorlar fərdin emosional özünütənzimləmə qabiliyyətini zəiflədərək, asılılığın kompensator davranış modeli kimi inkişafına şərait yaradır.

Müzakirə və nəticələr

Bu tədqiqatda nəzərdən keçirilən nəzəri çərçivələr və empirik nəticələr asılılığın sadəcə fərdi qərar və ya bioloji həssaslıqla izah oluna bilməyən, daha çox biopsixososial xarakter daşıyan kompleks inkişaf prosesi olduğunu ortaya qoyur (Engel, 1977; Volkow et al., 2016). Mövcud ədəbiyyatın sintezi göstərir ki, ailə sistemi bu prosesdə həm risk yaradan ilkin mühit, həm də psixoloji mexanizmlərin

formalaşdığı əsas inkişaf konteksti rolunu oynayır. Ailə daxilində müşahidə olunan emosional çatışmazlıq, qeyri-sabit münasibət strukturları və valideynlikdə uyğunsuzluqlar fərdin emosional özünütənzimləmə qabiliyyətinin zəifləməsinə səbəb olur ki, bu da asılılıq davranışları üçün mühüm psixoloji zəmin formalaşdırır (Aldao et al., 2010). Xüsusilə emosional tənzimləmədə çətinlik yaşayan fərdlərdə maddə istifadəsi və ya davranış asılılıqları çox vaxt qaçınma və emosional yükün azaldılması məqsədli strategiya kimi ortaya çıxır (Khantzian, 2013).

Bağlanma nəzəriyyəsi baxımından təhlükəsiz olmayan bağlanma nümunələri asılılıq davranışlarının inkişafında mərkəzi mexanizmlərdən biri kimi çıxış edir (Bowlby, 1988; Mikulincer & Shaver, 2016). Erkən dövrdə formalaşmış etibarsız bağlanma fərdin daxili emosional sabitliyini zəiflədir və onu xarici stimullardan asılı hala gətirir. Bu vəziyyət xüsusilə stress faktorlarının artdığı şəraitdə asılılıq davranışlarının güclənməsinə zəmin yaradır. Valideynlik üslubları ilə uşaqlıq dövrü travmatik təcrübələri arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqə də xüsusi önəm daşıyır. Sxem terapiya modeli çərçivəsində emosional məhrumiyyət, tərk edilmə hissi və qüsurluluq/utanc kimi erkən maladaptiv sxemlər asılılıq davranışlarının əsas idrak-emosional təməlini təşkil edir (Young et al., 2003). Bu sxemlər fərdin özünü neqativ qavramasına, daxili boşluq və çatışmazlıq hissəsinin güclənməsinə, nəticədə isə emosional ağrının azaldılması məqsədilə qeyri-adaptiv davranışlara yönəlməsinə səbəb olur.

Neyrobioloji perspektivdən baxıldıqda, təkrarlanan stress və travmatik uşaqlıq təcrübələri beynin stress tənzimləmə və mükafat sistemləri arasında funksional balanssızlıq yaradır (Danese & McEwen, 2012; Shonkoff et al., 2012). Bu disbalans fərdin ani mükafat verən stimullara qarşı həssaslığını artırır və beləliklə, maddə istifadəsi və davranış asılılıqları daha cazibədar kompensator mexanizm kimi formalaşır. Nəticə olaraq, ailə mühiti, emosional tənzimləmə problemləri, bağlanma pozuntuları və neyrobioloji dəyişikliklər qarşılıqlı təsir göstərərək asılılığın inkişafında çoxsəviyyəli risk modeli yaradır. Bu model asılılığın tək bir səbəblə izah oluna bilməyən, erkən inkişaf dövründən başlayan kompleks və dinamik bir proses olduğunu təsdiqləyir.

Nəticə

Bu tədqiqat çərçivəsində aparılan nəzəri analizlər göstərir ki, asılılıq tək bir etioloji faktora əsaslanan fenomen deyil, bioloji, psixoloji və sosial komponentlərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşan mürəkkəb və çoxsəviyyəli psixopatoloji prosesdir (Engel, 1977; Volkow et al., 2016). Bu baxımdan ailə sistemi həmin prosesin ilkin formalaşma mühiti və inkişaf istiqamətini müəyyən edən əsas sosial kontekst kimi çıxış edir.

Araşdırmaların sintezi göstərir ki, disfunksional valideynlik davranışları, emosional baxımsızlıq, erkən uşaqlıq travmaları (ACEs), təhlükəsiz olmayan bağlanma formaları və emosional ehtiyacların qarşılanmaması fərdin psixoloji inkişafında dərin pozuntular yaradır və asılılıq üçün risk yaradan əsas mexanizmlərdən biri kimi fəaliyyət göstərir (Hughes et al., 2017; Mikulincer & Shaver, 2016). Bu amillər emosional özünütənzimləmə qabiliyyətini zəiflədərək fərdin stress və mənfi emosiyalarla mübarizədə adaptiv olmayan strategiyalara yönəlmə ehtimalını artırır (Aldao et al., 2010). Eyni zamanda, mövcud ədəbiyyat ailə daxilində müşahidə olunan asılılıq davranışlarının və disfunksional davranış modellərinin nəsillərarası ötürülmə mexanizmləri vasitəsilə uşaqlara keçə bildiyini təsdiqləyir (Bandura, 1977; Hussong et al., 2008).

Bu ötürülmə yalnız davranış səviyyəsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda psixoloji strukturların və neyrobioloji sistemlərin formalaşmasına da təsir göstərir. Nəticə etibarilə, asılılığın effektiv profilaktika və müalicəsi yalnız fərdi səviyyədə aparılan müdaxilələrlə məhdudlaşmamalıdır. Ailə sisteminin qiymətləndirilməsi, valideynlik bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, erkən travmatik təcrübələrin işlənməsi və emosional tənzimləmə bacarıqlarının gücləndirilməsi kompleks terapevtik yanaşmanın əsas komponentləri kimi nəzərə alınmalıdır. Beləliklə, ailə faktorlarının integrasiyası

asılılığın həm qarşısının alınması, həm də klinik müdaxiləsində strateji əhəmiyyət daşıyan bir istiqamət kimi qiymətləndirilir. Gələcək tədqiqatların isə bu faktorlar arasındakı səbəb-nəticə əlaqələrinin daha dəqiq müəyyənləşdirilməsinə və müdaxilə proqramlarının effektivliyinin artırılmasına yönəlməsi zəruri hesab olunur.

Ədəbiyyat

- Aldao, A., Nolen-Hoeksema, S., & Schweizer, S. (2010). Emotion-regulation strategies across psychopathology: A meta-analytic review. *Clinical Psychology Review*, 30(2), 217–237.
- American Psychiatric Association. (2022). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th ed., text rev.; DSM-5-TR).
- Bandura, A. (1977). *Social learning theory*. Prentice-Hall.
- Baumrind, D. (1991). The influence of parenting style on adolescent competence and substance use. *Journal of Early Adolescence*, 11(1), 56–95.
- Bowlby, J. (1988). *A secure base: Parent-child attachment and healthy human development*. Basic Books.
- Danese, A., & McEwen, B. S. (2012). Adverse childhood experiences, allostasis, allostatic load, and age-related disease. *Physiology & Behavior*, 106(1), 29–39.
- Engel, G. L. (1977). The need for a new medical model: A challenge for biomedicine. *Science*, 196(4286), 129–136.
- Felitti, V. J., Anda, R. F., Nordenberg, D., Williamson, D. F., Spitz, A. M., Edwards, V., Koss, M. P., & Marks, J. S. (1998). Relationship of childhood abuse and household dysfunction to many leading causes of death in adults. *American Journal of Preventive Medicine*, 14(4), 245–258.
- Hoeve, M., Dubas, J. S., Eichelsheim, V. I., van der Laan, P. H., Smeenk, W., & Gerris, J. R. M. (2009). The relationship between parenting and delinquency: A meta-analysis. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 37, 749–775.
- Hughes, K., Bellis, M. A., Hardcastle, K. A., Sethi, D., Butchart, A., Mikton, C., Jones, L., & Dunne, M. P. (2017). The effect of multiple adverse childhood experiences on health: A systematic review and meta-analysis. *The Lancet Public Health*, 2(8), e356–e366. [https://doi.org/10.1016/S2468-2667\(17\)30118-4](https://doi.org/10.1016/S2468-2667(17)30118-4)
- Hussong, A. M., Huang, W., Curran, P. J., Chassin, L., & Zucker, R. A. (2008). Parent alcoholism impacts the severity and timing of adolescent alcohol use. *Journal of Abnormal Psychology*, 117(4), 847–859.
- Khantzian, E. J. (2013). Addiction as a self-regulation disorder and the role of self-medication. *Addiction*, 108(4), 668–669. <https://doi.org/10.1111/add.12004>
- Lander, L., Howsare, J., & Byrne, M. (2013). The impact of substance use disorders on families and children. *Social Work in Public Health*, 28(3–4), 194–205.
- Maccoby, E. E., & Martin, J. A. (1983). Socialization in the context of the family: Parent-child interaction. In P. H. Mussen (Ed.), *Handbook of child psychology* (Vol. 4, pp. 1–101). Wiley.
- Mikulincer, M., & Shaver, P. R. (2016). *Attachment in adulthood: Structure, dynamics, and change* (2nd ed.). Guilford Press.
- Parolin, M., & Simonelli, A. (2016). Attachment theory and maternal drug addiction: The contribution to parenting interventions. *Frontiers in Psychiatry*, 7, Article 152. <https://doi.org/10.3389/fpsyt.2016.00152>
- Shonkoff, J. P., Garner, A. S., Siegel, B. S., Dobbins, M. I., Earls, M. F., McGuinn, L., Pascoe, J., & Wood, D. L. (2012). The lifelong effects of early childhood adversity and toxic stress. *Pediatrics*, 129(1), e232–e246. <https://doi.org/10.1542/peds.2011-2663>
- Spera, C. (2005). A review of the relationship among parenting practices, parenting styles, and adolescent outcomes. *Journal of Family Issues*, 26(1), 1–29.
- Steinberg, L. (2001). We know some things: Parent-adolescent relationships in retrospect and prospect. *Journal of Research on Adolescence*, 11(1), 1–19.

- Vasileva, M., & Petermann, F. (2023). Early childhood adversity and psychopathology: A systematic review. *Child Psychiatry & Human Development*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1007/s10578-023-01511-5>
- Volkow, N. D., Koob, G. F., & McLellan, A. T. (2016). Neurobiologic advances from the brain disease model of addiction. *The New England Journal of Medicine*, 374(4), 363–371. <https://doi.org/10.1056/NEJMra1511480>
- Volkow, N. D., & Boyle, M. (2018). Neuroscience of addiction: Relevance to prevention and treatment. *American Journal of Psychiatry*, 175(8), 729–740. <https://doi.org/10.1176/appi.ajp.2018.17101174>
- Wright, B., & Edginton, E. (2016). Evidence-based parenting interventions to promote secure attachment. *SAGE Open Medicine*, 4, 2050312116664215. <https://doi.org/10.1177/2050312116664215>
- Young, J. E., Klosko, J. S., & Weishaar, M. E. (2003). *Schema therapy: A practitioner's guide*. Guilford Press.